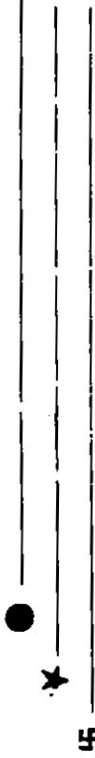
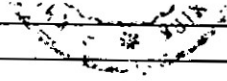

यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला

वर्ष पहिले १९७३

नगरपालिका नगरवाचनालय, कऱ्हाड.

V2.N7
L4
155717

नामदार- यशवंतराव चव्हाण

मनोगत :

“ यशवंतराव चव्हाण व्याख्यानमाला ” गेल्या वर्षी सुरू झाली. त्यानिमित्ताने ज्या धोर विचारवंतांची तीन व्याख्याने झाली; त्याची ही मुद्रित प्रत वाचकांच्या हाती देताना मनाला एक समाधान जाणवते.

साहित्य, सौंदर्य, संगीत, क्रीडा करमणूक या समाजजीवनाला समाधान देणाऱ्या गोष्टी आहेत. शारदीय व्याख्यानमालेच्या निमित्ताने कराड नगर पालिकेने या संदर्भात कराडची एक वैशिष्ट्यपूर्ण अभिरूची निर्माण केली आहे. त्याचदरोबर आजच्या गतिमान कालखंडात, नव्या पिढीतील समाजघटकांत चिकित्सक नि अभ्यासवृत्ती वाढीस लागावी. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक समस्यांचा आणि स्थित्यंतराचा परिचय व्हावा ही निकडीची गरज आहे. समाजातील विचारवंतांचे विचारधन मुक्तपणे उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने ही व्याख्यानमाला आयोजित करण्यांत येत असते. एका प्रयत्नवादी, अभ्यासू नि यशस्वी अशा सर्वस्पर्शी व्यक्तिमत्त्वाच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने हे जन जागरणाचे; संस्काराचे कार्य आरंभिले आहे !

यशवंतरावजी चव्हाण कऱ्हाडचे सुपुत्र आहेत, अखिल भारतीय नेतृत्व त्यांच्या परिश्रमाना लाभलेले फळ आहे. त्यांचा वाढदिवस हा प्रत्येक कराडकरांच्या जीवनातील एक ममत्त्वाच्या भावनेने हेलावणारा दिवस आहे !

यशवंतरावजी चव्हाण यांच्या स्वरूपात दिसणारे हे नेत्रदीपक प्रज्ञाप्रचीतीचे राजकीय आणि सामाजिक व्यक्तिमत्त्व कलेकलेने साकारत गेले; त्याचा विचार नि उच्चार समाज परिवर्तनाला उपकारक ठरेल या भावनेने त्यांच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने ही व्याख्यानमाला आयोजित करण्यांत निश्चित औचित्य आहे ! सामाजिक, राजकीय, आर्थिक समस्यांचा परिचय होत राहिला; विचार-विवेक-विमर्श या विचारमंथनाच्या प्रक्रिया व्यक्तीच्या जीवनावर जर संस्कार करून गेल्या तर कोणता सामाजिक अविहार दिसू शकतो त्याचे यशवंतरावजी चव्हाण हे मूर्तिमंत उदाहरण आहे !

अन्ततः पारंपरिक सामाजिक किंवा आर्थिक सुवकतेचे वा प्रतिष्ठेचे आवरण यशवंतरावजींना कामले नाही. प्रतिकूलतेची पाठशिवणी सतत चालू असतांना, आत्मविश्वासाने, अभ्यासवृत्तीने त्यांनी आपले 'ज्ञान दालन' प्रयत्नपूर्वक समृद्ध केले. ध्येयपूर्तीसाठी ठामपणे उभे राहून, अविचल मनोनिग्रहाने त्यांनी प्रत्येक क्षेत्रात आपल्या कर्तृत्वाची साक्षपटवली आहे. आकांक्षेकडे झेप घेणारी निष्ठा, वाणि करणी त्यांच्या विद्यार्थी दशेतील साधना आहे ! म्हणूनच नव्या पिढीने त्यांच्या व्यासंगाचा नि प्रयत्नवादाचा अभ्यास केला पाहिजे असे वाटत राहाते.

भारतीय सामाजिक नि राजकीय क्षेत्रात ते " एक विचार " म्हणून गौरवले जातात. पण ही त्यांना कामलेली ईश्वरदत्त गोष्ट नाही. त्यांचा हा होणारा गौरव त्यांनी सतत व्यासंगाने, चिकित्सक वृत्तीने नि अभ्यासाने आत्ममात केलेली " साधना " आहे. भावी काळाचा अचूक वेध घेणारी त्यांची प्रज्ञा, त्यांच्या एकाग्र चिंतनाची परिणती आहे. बालवयातही सवंग लोकप्रियतेचा मोह त्यांना झाला नाही. सत्यशोधक सामाजिक चळवळीच्या पेक्षा काँग्रेसच्या व्यापक ध्येय धोरणाचा परिचय करून घेण्यात त्यांनी स्वतःला गुंतवून घेतले होते; भावनेपेक्षा विचाराला शरण जाणे ही त्यांची वृत्ती; त्यांच्या राजकारण पट्ट्याची यशोध्वजा ठरली !

राजकारण असो, समाजकारण असो, अर्थकारण असो कोणत्याही गंभीर समस्येचा विचार एकाग्रतेने करावा. आपल्या सहकारी मित्रा बरोबर साधक बाधक चर्चा करायची आणि भावनावश न झोता जो निर्णय तर्कशुद्ध, वस्तुनिष्ठ आहे तो शिरोधार्य मानून कोणत्याही परिणामाची मुलाहजा न ठेवता त्याचा पाठपुरावा करावा हा यशवंतराव चव्हाणांचा स्वभाव विशेष आहे !

क्वचित् स्वतःच्या मनाला किंवा सहकार्यांच्या मनाला क्लेशकारक निर्णयही; एकदा तर्कशुद्ध, वस्तुनिष्ठ नि अंतिम श्रेयस्कर आहे अशी खात्री झाली की तो प्रथम उच्चारण्याचे मनोव्यर्थ यशवंतरावच दाखवू शकतात ! या विज्ञान युगातील गणक यंत्रातून बाहेर पडणारे बिनचूक उत्तरा इतके अचूक निर्णायक उत्तर स्विकारण्याची त्यांची मानसिक तयारी त्यांच्या प्रज्ञेचा चमत्कार धाटतो. राजकारणातील अत्यंत नाजूक नि अत्यंत कठीण प्रसंगी अनेक वेळा याचा पडताळा आला आहे.

परिस्थितीचे अन्वहान स्वीकारण्याची त्यांची तयारी स्वतःच्या व्यासंगावरील नि अभ्यासु धारणेवरील जबरदस्त विश्वासच ! मुंबई राज्याचा, महाराष्ट्र राज्याचा नि भारताच्या राजकारणातील त्यांच्या घाडसी भूमिकांची ओळख सर्वांचाच जवळून झालेली आहे. राजकीय वा सामाजिक चळवळीची परिणती कोठे थांबेल याचे अचूक निदान यशवंतरावजी करू शकतात ; अशावेळी त्यांची शोधकदृष्टी, आपल्या निदानाचे समर्थन करताना बोधक ठरते. पडितांच्या समेत तर्कशुद्ध नि समर्पक दाखल्यानी बिनतोड युक्तिवाद करणारी त्यांची भाषाशैली ; राजकीय किंवा सामाजिक व्यासपीठावर खास प्रासादिक नि प्रादेशिक लेणे घेऊन, जनसामान्यांच्या मनाचा कब्जा करते !

काँग्रेसचा एक सैनिक म्हणून घेण्यात यशवंतराव स्वतःला घन्य समजत आलेले आहेत. पण ते सैनिक आहेत त्याही पेक्षा ते कुशल संघटक आहेत. सतत कार्यकर्त्यांचा संघ उभा करून त्यांना ध्येय निष्ठेने आणि कार्य प्रेरणेने गतिमान करण्यात त्यांना लाभारे यश इतरांनी हेवा करावा असे आहे !

यशवंतराव चव्हाण यांचा जीवनालेख चढता वढता आहे; पण तो त्यांनी अनुभवलेल्या सामाजिक राजकीय क्रिया-प्रतिक्रियांचा परिपाक आहे.

या व्याख्यानमालेतील व्याख्यानातून यशवंतरावांच्या जीवन-चरित्राची चर्चा होत रहावी हा प्रधान हेतू नाही. तर आज ज्या भारतीय समाजाच्या नि राष्ट्रीय जीवनाच्या समस्या आळ्वानाचे स्वरूप घेऊन आपल्यापुढे उभ्या ठाकल्या आहेत त्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक समस्यांचा अभ्यास पूर्ण उहापोह अधिकारी व्यक्तिच्या नियोजित व्याख्यानातून व्हावा ; हाच प्रधान हेतू या व्याख्यान मालेचा आहे.

समस्यांना आत्मविश्वासाने सामोरे जाण्याचे वर्य नव्या पिढीने, यशवंतरावांच्या सहृदयतेने व अभ्यासवृत्तीने दाखवावे. यशवंतरावांच्या एकाग्रतेने प्रत्येक समस्येचे मनन चिंतन करावे, यशवंतरावांच्या तर्कशुद्ध विचार पद्धतीने स्वतःचे निष्कर्ष काढावेत आणि यशवंतरावांच्या ध्येयनिष्ठेने व जिद्दीने ते निष्कर्ष व्यवहारात आणावेत ;! यशवंतरावांच्या भक्तिभावाने समाजाची नि मातृभूमीची सेवा करावी हीच उत्कट भावना या मागे अनुस्यूत आहे !!

यशवंतरावांचे जीवन चरित्र हे नव्या पिढीला दीपस्तंभा सारखे मार्गदर्शक ठरणारे आहे. म्हणूनच नामदार यशवंतराव चव्हाण यांचे जीवन हा अभ्यासाचा विषय आहे, महाराष्ट्रातील सामाजिक नि राजकीय चळवळीचे प्रवाह समजून देणारा एक जीवत स्रोत खळाळून पुढे धावतो आहे अशा गतिमान व्यक्तिमत्त्वाच्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने जनजागरणाचा उपक्रम सुरू करावा; त्यांच्या अभीष्टचिंतना बरोबरच विचार चिंतनाला सुरवात करावी. म्हणून हा सुयोग साधला आहे!

या व्याख्यानमालेत जे जे विचार मंथन, चिंतन होईल ते ते त्याच विचारवंतांच्या भाषेत " अक्षर " करणाऱ्या हेतूने प्रतिवर्षी व्याख्यानांची पुस्तिका प्रसिद्ध केली जावी हाही हेतू आहे. गेल्या वर्षीच्या व्याख्यानाची ही पहिली पुस्तिका समाज पुरुषांच्या हाती देताना एकच प्रार्थना:-

ना. यशवंतरावजीना र.ष्ट्रसेवेसाठी उदंड आयुरारोग्य लाभो ! त्यांच्या जीवनाचा आदर्श नव्या पिढीला जीवनाची विधायक दृष्टी देणारा ठरो !

कराड
१२ मार्च १९७४

}

पी. डी. पाटील
नगराध्यक्ष

१) व्याख्यान पहिले

प्राचार्य देवदत्त दाभोळकर

फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे

विषय- राजकारण आणि समाजजीवन

दिनांक १२ । ३ । १९७३

‘ राजकारण आणि समाजजीवन ’

वक्ते- प्राचार्य देवदत्त बाभोळकर,

फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे ४.

जशी आरोग्याविषयी आस्था असली पाहिजे, तशीच राजकारणाविषयी आपल्याला आस्था असली पाहिजे. राजकारण हा प्रत्येक व्यक्तीच्या चिंतनाचा आणि चिंतेचा विषय मानला पाहिजे. सामाजिक जवाबदारीचा हा एक भाग आहे. राजकारणात नसणारा मनुष्य, या दृष्टिने पाहता समाजात असू नये.

जीवनाचे तत्वज्ञान हे प्रत्येकाचे काही ना काहीतरी असतेच. एखादा म्हणतो की जीवनाचे तत्वज्ञान नाही, पण ‘ माझं काही तत्वज्ञान नाही ’ हे देखील एक तत्वज्ञानच. या दृष्टीने ‘माझा राजकारणाशी संबंध नाही ’ ही देखील राजकारणाकडे पाहण्याची एक दृष्टीच आहे.

माझी विचारसरणी या दावतीत, लोकशाही समाजवादी आहे. यशवंतरावजींचे नेतृत्व प्रभावी आहे, पुरोगामी आहे. पण त्या नेतृत्वाने मी पूर्णपणे संतुष्ट नाही. जवाहरलाल होते त्या पेक्षा अधिक योर हवे होते असे मला नेहमी वटते, तसेच यशवंतरावजींविषयीही वाटते.

राजकारण हेच आपले संपूर्ण जीवन असे मानणाऱ्या काही व्यक्ती असतात. उलट राजकारण उत्साहाने करूनही राजकारण म्हणजेच संपूर्ण जीवन नाही हे जाणणाऱ्या काहीं व्यक्ती असतात. यशवंतरावजी या दुसऱ्या वर्गातले आहेत. जीवन हे राजकारणापेक्षा मोठे आहे. या वृत्तीतून राजकारणाकडे पाहणारे ते आहेत. ही वृत्ती समाजाच्या दृष्टीने हितावह आहे. जे केवळ राजकारण म्हणून राजकारणाकडे पाहून सत्ता येनकेन प्रकारेण मिळविण्यासाठी मूल्यांचा बळी देणारे निःशुद्ध राजकारणी असतात ते समाजाला हितावह ठरत नाहीत. उदाहरणार्थ, नेपोलियन, ‘ सर्व सत्ता माझ्या

हाती रक्षाण्यासाठी करावे लागेल ते करीन 'अशी त्याची वृत्ती होती. स्टॅलिन, मुसोलिनी, हिटलर ही आणखी काही अशीच उदाहरणे. याउलट जवाहरलालजींचे व्यक्तिमत्व, गांधीजींचे व्यक्तिमत्व, विनोबाजी, जयप्रकाशजी ही दुसऱ्या प्रकारची उदाहरणे आहेत. टिळकही या प्रकारचेच होते. कुठेतरी त्यांच्या मनात राजकारणाच्या पलीकडे जाण्याची उत्कंठा होती. यशवंतराव याच मालिकेतोळ आहेत. साहित्य, कला आणि संस्कृती यांविषयी त्यांना आस्था आहे. 'राजकारण आणि समाजजीवन' या विषयाची निवड करताना समाजजीवनाचे राजकारण हे एक अंग आहे, ही माझी दृष्टी आहे. केन्स हा जेक मोठा अर्थ-शास्त्रज्ञ होता. तो म्हणतो, "मी अशी आशा बाळगतो की एक दिवस अर्थशास्त्राचे महत्त्व कमी होऊन अर्थशास्त्र आपली योग्य जागा घेईल. साहित्य, संस्कृती आणि कला यांना मानाचे स्थान मिळेल. आज समाजाचे Driving wheel हे अर्थशास्त्र आहे. It Should take the back-seat" केन्स प्रमाणेच जवाहरलालजी, गांधीजी, विनोबाजी, इत्यादी नेत्यांना वाटते की राजकारण Will take the back-seat ही आशा कितपत युक्त आहे या विषयीचे माझे विचार मी मांडणार आहे.

राजकारण या शब्दाचा वापर करताना आपण निर्भत्सनेचा अंश मनात बाळगतो. 'राजकारण खेळू लागला' याचा अर्थ करताना 'Everything is fair in war' या वाक्प्रचाराची छाया मनात असते. 'या संस्थेत राजकारण शिरले आणि खेळखंडोवा झाला' असे म्हणताना राजकारण हे खेळखंडोवा करणारेच आहे असे आपण मानतो. ही विधाने करताना राजकारण या शब्दाचा अर्थच आपण मर्यादित करीत असतो. येनकेन प्रकारेण सत्ता मिळवणे आणि टिकविणे व यासाठी बरेवाईट करीत असतांना संस्थेचा विचार न करणे, पक्षाचा विचार न करणे, देशाचा विचार न करणे हा राजकारणाचा मर्यादित अर्थ आहे. या क्षेत्रात वावरणारे लोक अनेकदा असाच विचार करतात. काही विचारवंत मानतात की मनुष्य मुळात कितीही चांगला असला तरी राजकारणात सत्ता प्राप्त झाल्यानंतर बदलतो. 'Power corrupts, absolute power corrupts absolutely' सत्ता मणसाला बिघडवते व अमर्याद सत्ता मणसाला अमर्यादपणे बिघडविते.

पण खरे म्हणजे राजकारण हे एक अत्यंत अवघड असे व्रत आहे. असिधाराव्रत आहे. म्हणून टिळक, जवाहरलालजी, गांधीजी इत्यादींविषयी आदर वाटण्याचे कारण हे की जेथे हे व्रत पाळणे सर्वांत अधिक कठीण होते, तेथे त्यांनी व्रतपालनाची जाणीव आणि वृत्ती कायम ठेवली. हें क्षेत्र उजळणारे हे लोक ठरले. Spiritualisation of Politics असे गांधीजी म्हणत असत. व्यक्तिगत सत्तेच्या पलीकडे जाऊन नैतिक मूल्यांवर सत्ता दृढ करावी. हे शिक्षण नामदार गोखल्यांकडून भारतीय राजकारणाला मिळालेले आहे.

आपली नेत्यांकडून त्या त्या वेळी एवढीच अपेक्षा असते की त्याने लढाई जिंकली पाहिजे. मग ती अपेक्षा नेत्यांचीही असली तर फारशी चूक का मानावी? क्रीडाक्षेत्रातही ही अपेक्षा

असते. पाचव्या टेस्टच्यावेळी इव्हिंग्सची भूमिका वाढेकरं घेतो. म्हणजे क्रीडाक्षेत्रातही मनाची तयारी होत नाही; मग राजकारणात तर ते अनंत पटींनी अवघड आहे. भारत स्वतंत्र झाला नाही तरी चालेल, पण नैतिक मूल्यांना धक्का लागता नये असे म्हणणारे एखादेच गांधीजी असतात. हे शंभर टक्के नेहमीच शक्य होणार नाही; परंतु आपली जाण्याची दिशा कोणती आहे ही राजकीय जीवनातली महत्त्वाची गोष्ट असते. वाढेकर काय करतो ही गोष्ट एका दृष्टीने महत्त्वाची आहे. पण पन्नास हजार प्रेक्षक आणि रेडिओ ऐकणारे पन्नास लाख म्हणत नाहीत की Why don't you declare ? ' नो दुराणो नो टेस्ट ' म्हणणारे लोक ' No declaration, no test ' म्हणत नाहीत. आपल्या स्वार्थासाठी नेत्यांनी सर्व कांही केले पाहिजे, ही आपली अपेक्षा असते. नेत्याला जनतेच्या पुढेच कांही पावले चालत जावे लागते.

असेच एक विद्यार्थ्यांचे शिबीर भरले होते. ' भारताची सद्यःस्थिती ' हा चर्चेचा विषय होता. भारत ज्या दुर्गतीला गेलेला आहे त्याची भीमांसा चालली होती. पक्ष, नेते इत्यादीना दोष देणारी, ताडण्याला साजेशी भाषणे होत होती. एकाचने प्रश्न मांडला, की ' भारत दुर्गतीला गेलेला आहे, याला जबाबदार अनेक लोक व पक्ष आहेत. पण भारताच्या दृष्टीने अनुचित असे माझ्या हातून काही घडले आहे काय, याचा आश्चर्य प्रत्येकाने विचार करू या. ' विचारासाठी पाच मिनिटे वेळ देण्यांत आला. त्यानंतर एकाने म्हटले, ' मी रेल्वेचा प्रवास तिकीट घेतल्याशिवाय केला, ही अनुचित गोष्ट मी केली. ' मग इतरांनाही धीर आला. प्रत्येकाने आपलीही अशीच घटना सांगितली. त्या विद्यार्थ्यांनी आपण चुकवलेले पैसे स्टेशनमास्तरना नंतर नेऊन दिले !

तेव्हा आपण ज्या वेळी नेते काय करतात याचा विचार करतो, तेव्हा ' आपण ' काय करतो हाही विचार केला पाहिजे. माझ्या अंगात जेवढी शक्ती आहे त्या आधारेने मी काय करतो आहे, हा विचार प्रत्येक व्यक्तीने करणे हा राजकारणाचा समानजीवनाशी संबंधित भाग आहे. आपण आज असे समजतो की पाच वर्षांतून एकदा मतदान करून आपण आपली जबाबदारी संपवायची आहे. ही मनोवृत्ती असेल तर लोकशाही समाज उभाच राहू शकत नाही.

राजकारण हा शब्द एका अर्थाने चुकीचा. आज तर राजे अस्तित्वात नाहीत, आज ' राज्यकारण ' हा शब्द वापरला जाणार नाही. राजाने कसे वागावे याच्याविषयी फार दीर्घ काळ विचार केला गेलेला आहे सर्वांची उत्तरे जवळ जवळ सारखीच दिसून येतात. सर्वांच्या- भागे एक गोष्ट निश्चित दिसते की जो राजा आहे तो राजा राहिला पाहिजे. हा अधिकार दुसऱ्याच्या हाती न जाण्यासाठी राजाने कोणते तंत्र वापरावे याचा खुलासा प्रचिनांनी वेग-वेगळ्या प्रकारांना केलेला आहे. उदाहरणार्थ, कौटिल्यानं सांगितले आहे की राजाला पैसे गोळा करायचे असतील तर जेखाद्या स्थानाचे माहात्म्य वाढवावे. त्यासाठी देवतेची भूति पुरून ठेवून साक्षात्काराने बाहेर काढावी. कोणी शंका घेतल्यास विषप्रयोग करावा. राजाच्या हाती सत्ता

असणे हीच गोष्ट महत्त्वाची होती. सगळी मूल्येच इथे बदलतात. 'शाकुंतला' त दुष्यन्ताच्या दरबारात शाकुंतला जाते व दुष्यंत तिला सिंढकारतो. त्यावेळी तापसो म्हणतो, 'अरे, खोटे बोलणे म्हणजे काय हे जिजा माहीत नाही अशा मुलीवर, दुसऱ्याला कसे फसवावे हे शास्त्र विद्या म्हणून शिकलेला तू, आरोप करतोस ?' राजाचे कामच ' परातिसन्धानमघोयते यैः ' ही विद्या शिकण्याचे होते. आपल्या मनात काय आहे ते दुसऱ्याला कळू न देणे, सत्यापासून दूर जाणे हे मुसद्देगिरीचे पहिले लक्षण मानले जाते. डिप्लोमॅट कोण ? तर ' When he says yes ', he means ' perhaps ' if he says ' perhaps ', he means ' no ' if he says ' no ' he is not a diplomat. अशा पद्धतीचे राजकारण राजाच्या बाबत घडत आले त्यावेळी समाज ' राजा म्हणेल ती पूर्व दिशा ', ' ना विष्णुः पृथिवीपतिः ' अशी श्रद्धा बाळगून होता. ' राजाचा ईश्वरदत्त अधिकार, ही विचारसरणी समाजाच्या मनात दृढमूल झालेली होती ' My king right or wrong ' हे स्वामिमक्तीचे लक्षण होते. पती अनाचारी असला तरी त्याच्याशी एकनिष्ठ असणे हा पतिव्रतेचा आदर्श तसेच राजाने मारले आणि पावसाने झोडपले तर मुकाट्याने भोगायचे हा समाजाचा आदर्श होता. या मानसिक आदर्शापासून पुढे जाऊन कोण-तीही एक व्यक्ती शास्ता नाही, राज्य करणारी जनता ही शासकसत्ता आहे. हा टप्पा म्हणजे फार मोठा टप्पा आहे. वैचारिकदृष्ट्या आपण या टप्प्यावर आलेले आहोत.

ज्या समाजाच्या आधारावर लोकशाही उभो करावयाची, तो एकसंध असावा लागतो. कोणताही समाज जितका एकात्म नसलेल तितक्या प्रमाणात त्या देशातील लोकशाही दुबळीच राहणार. एकसंधता, एकात्मता म्हणजे ' माझ्यासारखेच दुसऱ्याचे विचार असले पाहिजेत ' असे नाही. एकात्मता हवी असेल तर त्यात वेगवेगळे विचार, कल्पना, प्रतिक्रिया असू शकतील, पण त्या सगळ्यांच्या आत ' हम सब एक हैं ' ही भावना मुरलेली असेल ही लोकशाहीची मुख्य अट आहे. हे अंक संपूर्ण समाजजीवनाचे चित्र आहे. एकात्म समाजाचे चित्र ! ज्या कारणाने हे शक्य होत नाही त्या सर्व गोष्टींचा विचार आपण नीट केला पाहिजे.

बँकेत रजर् देताना व्यक्तीचे तारण विचारण्यापेक्षा गावाचे तारण का स्वीकारले जात नाही ! त्यामुळे बँकेचे काम सोपे होईल. एकेक गांव उभा राहू शकेल. पण ही अत्यंत दुर्घट गोष्ट आहे ज्या गावाकडे अशा तारणावर एक लाख रुपये दिले जातील, त्यांचे वाटप आजच्या परिस्थितीत ' हा पुढारी, हा श्रीमंत, हा माझ्या जातीचा ' अशा पद्धतीने होईल तर त्याचाच अर्थ ते गांव एकात्म नाही. लोक एकत्र राहतात, पण एकात्म नाहीत. जोवर हे असे आहे, समाजात असे गट पडलेले आहेत, तोपर्यंत राजकारण हे एका गटाचे दुसऱ्या गटावर आक्रमण ठरणार. हे आक्रमण प्रगट असेल किंवा प्रच्छन्न, पण आक्रमण होत राहणारच. मार्क्स म्हणतो, ' State is an instrument in the hands of the ruling class for

dominating over other classes' वरिष्ठ वर्ग शासन संस्था ताच्या ठेवून त्याचा वापर करतो. माक्सच्या दृष्टीने हा वरिष्ठ वर्ग मुख्यतः आर्थिक असतो. पण वर्ग कोणत्याही कारणांने संघटित झालेले असतील. या संघटित वर्गांपैकी एक वर्ग सत्ता वापरीत असतो. मग जनतेचे हित कसे होणार ?

अशी समाजरचना हवी की जेथे शासनसंस्थाच अस्तित्वात असणार नाही. मग राजकारण बाहेर जावून समाजरचनाच अस्तित्वात राहिल. माक्सचे म्हणणे असे की ही गोष्ट केवळ शक्यच नव्हे, तर अटळ आहे. ज्यावेळी समाजात वर्गच असणार नाहीत त्यावेळी एका वर्गांने राज्य करण्याचा प्रश्नच येणार नाही. The state shall whither away.

आदर्शामध्ये शासनसंस्था नसेल आणि शासनविहीन सुसंघटित समाज अस्तित्वात असेल. हा आदर्श केवळ माक्सचा नाही. गांधोजींचा आदर्शही राजनीती नसानी, लोकनीती असावी असाच होता.

राज्यसंस्था नसानी, म्हणजे अराज्यवाद, म्हणजे अनार्किलम म्हणजे अराजक, म्हणजे सावळ्यागोंधळ ? यालाही ऐतिहासिक पार्व्वभूमी आहे. समाजरचना बदलण्यासाठी अवघडने ठेवावी लागतात काही लोकांनी याकरिता अत्याचाराचा मार्ग स्वीकारला. शासनसंस्था नाहीशी केली पाहिजे, म्हणजे शासनकर्त्यांना ठार केले पाहिजे असे त्यांनी मानले. या पण पद्धतीने केवळ एक शासनकर्ता जाऊन त्याच्या जागी दुसरा येतो. शासन संस्थेचा निरास करणे ही गोष्ट वेगळीच आहे. शासनकर्ते म्हणजे शासनसंस्था नव्हे. गांधी, विनोबा, जयप्रकाश यांच्यासारखे लोकही अराज्यवादाचा पुरस्कार करतात ही कल्पना देखील फार पूर्वीच्या काळापासून आहे. महाभारतात या आदर्शाचे वर्णन आहे.

“ नैवराज्यं न राजासीत् न दण्डधो न च दण्डिकः ।

धर्मोर्णव प्रजाः सर्वाः रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥ ”

अर्थात धर्म म्हणजे नीतिनियम, सामाजिक वागणुकीचे नियम. तर असे शासनविहीन राज्य हे कल्पनेच्या आदर्शात शक्य आहे.

ज्या प्रमाणात समाजाची पातळी बरबर चढत जाते, त्या प्रमाणात बाह्य बंधनांची आवश्यकता कमी होत जाते. ही पातळी समाजातील सर्व घटकांनी आपली जबाबदारी ओळखून बर न्यायची असते. सर्व माणसं देवमाणसे झाली तरच हे घडू शकेल असे मानण्याचे कारण नाही. तोच माणूस वेगवेगळ्या परिस्थितीत वेगवेगळ्या पद्धतीने वागत असतो. उदाहरणार्थ, एखादा बसस्टॉप घ्या. तिथे बस लावलेला नाही. अशा वेळी मी जर विचार केला की मीच एकटा रांगेने जाईन, सर्व लोक बसने निघून जातील आणि मी जागच्या जागीच राहीन. माझ्या अंगावर मुंग्याचे वारूळ तयार होईल तरी मला बस मिळणार नाही. म्हणून मलाही पुढे धुसूनच बस पकडावी लागते. इथे माझा दोष नाही तर रचनेचा दोष आहे. आज आपण शासनयंत्रणेकडून सगळ्या अपेक्षा ठेवतो; परंतु या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी काही रचनेची जबाबदारी आपलीही आहे. लोकशाहीचे खरे सामर्थ्य जितके वाढत जाईल तितके आपोआपच शासनाचे सामर्थ्य व व्याप कमी होत जातो. जनतेच्या सर्वसाधारण वृत्तीचे प्रतिबिंब शासनात उतरणे हे महत्त्वाचे आहे.

सेबटी छेये ही ताऱ्याप्रमाणे असतात आपण ताऱ्यांपाशी पोचू शकत नाही. पण ताऱ्यांचा मागोवा घेतच खलाशी जात असतात राजकारण आणि समाजजीवन यांच्या एकात्मतेच्या छेये ताऱ्यांच्या प्रकाशात आपल्या जीवनप्रवासाचा मार्ग आपल्याला आखता येईल.